

УДК 347.67(477)

DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1575>**О. Черняк,**

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного та європейського права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

А. Кірик,

аспірант кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ГАРАНТІЇ ПРАВ СПАДКОЄМЦІВ У ВИПАДКУ ЗАПОВІДАЛЬНОГО ВІДКАЗУ

Спадкове право – це один із центральних інститутів цивільного права. І саме спадкові відносини є найдискусійнішими на практиці. Особливий інтерес викликають спеціальні заповідальні розпорядження заповідача, зокрема заповідальний відказ.

В науці цивільного права є чимало праць, у яких аналізується інститут заповідального відказу. Серед науковців варто виділити таких, як А.І. Бичков, Ю.О. Заїка, С.А. Слободян, Н.Б. Солтис, Є.І. Фурса, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонова, Б.Л. Хаскельберг, Л.В. Шевчук.

Метою статті є дослідження сутності заповідального відказу та визначення гарантій прав спадкоємців у випадку заповідального відказу.

Для досягнення встановленої мети були поставлені такі завдання:

– здійснити аналіз норм чинного цивільного законодавства України в частині регулювання загальних положень про заповідальний відказ;

– дослідити предмет заповідального відказу;

– визначити підстави втрати чинності заповідальним відказом;

– дослідити, які гарантії передбачені для спадкоємців у випадку заповідального відказу;

– встановити перспективи вдосконалення інституту заповідального відказу.

Реалізація в Україні «принципу свободи заповіту» досить повно проявляється в такому правочині, як «запові-

дальний відказ», який відомий праву як *legatum* ще з часів Стародавнього Риму, де він широко застосовувався і був ретельно врегульований. Слід відзначити, що вперше легати були закріплені в Законах XII Таблиць: *uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita jus esto* [1, с. 1287].

Римське право передбачало, що зміст заповіту становлять будь-які розпорядження заповідача, проте для існування заповіту необхідна наявність двох заповідальних розпоряджень: про призначення спадкоємця й про розподіл спадкового майна. Одним зі способів розподілу спадкового майна було встановлення в заповіті відписів, за якими зі складу спадщини третім особам переходили окремі речі без обтяження їх обов'язками. Відпис мав дві форми: легату (*legatum*) і фідейкомісу (*fideicommissum*). Легатом визнавалося покладення на спадкоємців за заповітом виконання якого-небудь зобов'язання на користь одного або декількох осіб (легатаріїв); своєю чергою фідейкомісом визнавалося як неформальне прохання зробити яку-небудь видачу зі спадщини, звернене спадкодавцем до спадкоємця.

Як відомо, передбачена чинним цивільним законодавством форма «заповідального відказу» була утворена на основі відомих римському праву форм відказу – *per damnationem* і *sinendi modo*, оскільки по цих рим-

ських формах «заповідального відказу» відказоодержувач отримував предмет відказу не безпосередньо від спадкодавця, а через спадкоємця [2, с. 10].

Заповідальним відказом, або легатом, є покладення заповідачем на одного чи декількох своїх спадкоємців за заповітом обов'язку виконати за рахунок спадкового майна дії майнового характеру на користь однієї чи декількох осіб (відказоодержувачів чи легатаріїв). Цивільне законодавство України не містить поняття легат, яке використовується лише в науковій літературі.

Чинне законодавство України гарантує заповідачеві право на заповідальний відказ. Можливість встановлювати в заповіті заповідальний відказ передбачена ч. 1 ст. 1237 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), що має назву «Право заповідача на заповідальний відказ». Відповідно до цієї статті заповідач має право зробити в заповіті заповідальний відказ [3].

Аналогічне положення передбачено також абз. 1 п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7, в якому вказується право заповідача зробити в заповіті заповідальний відказ [4].

Як формальний акт заповідальний відказ – це розпорядження в межах заповіту [5, с. 30–31].

Як зазначає Ю.О. Заїка, за своєю правовою природою заповідальний відказ – це односторонній правочин, оскільки вчинення його не вимагає погодження не лише з відказоодержувачем, а й зі спадкоємцем, який лише виконуватиме його [6, с. 130].

Слід відзначити, що оскільки заповідальний відказ є розпорядженням у межах заповіту, який своєю чергою є одностороннім правочином, то варто погодитися з думкою тих авторів, які називають заповідальний відказ одностороннім волевиявленням, односторонньою угодою, одностороннім правочином або одностороннім розпорядженням.

Таким чином, заповідальний відказ – це односторонній правочин все-

редині іншого цивільного правочину – заповіту [6, с. 935].

Сутність заповідального відказу полягає в тому, що відказоодержувачі не є спадкоємцями за заповітом. Відказоодержувачу передаються виключно права за відказом, а от перехід відповідних обов'язків не відбувається. Зазначені особи мають право лише вимагати від спадкоємців виконання обов'язків, передбачених заповідальним відказом. Тому відказоодержувач є не універсальним, а сингулярним правонаступником заповідача. До числа відказоодержувачів належать особи, які входять до числа спадкоємців за законом, та інші особи, які можуть не перебувати з заповідачем у родинних або сімейних відносинах. Але, зрозуміло, що особи, які своїми протизаконними діями, спрямованими проти спадкодавця, будь-кого зі спадкоємців або проти останньої волі заповідача, сприяли призначенню їх відказоодержувачами (так звані «негідні відказоодержувачі»), не можуть бути відказоодержувачами.

Також до числа відказоодержувачів належать особи, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. Відповідно до ч. 2 ст. 1241 ЦК України вартість «заповідального відказу», встановленого на користь особи, що має право на «обов'язкову частку», зараховується до його «обов'язкової частки» у спадщині [3].

Якщо спадкоємець буде визнаний недієздатним або помре протягом шести місяців з моменту відкриття спадщини, не встигнувши виконати «заповідального відказу», і виникне спадкова трансмісія, то обов'язок виконати «заповідальний відказ» перейде вже до його спадкоємців (ч. 4 ст. 1275 ЦК України).

Заповідальний відказ втрачає чинність, якщо спадкоємці, визначені в заповіті, відмовляться від спадщини або ж вони будуть позбавлені права на спадкування й спадщина перейде до спадкоємців за законом; також заповідальний відказ втрачає чинність у разі смерті відказоодержувача.

Щоправда, законодавець у ст. 1239 ЦК України передбачив лише один випадок утрати чинності, а саме смерть відказоодержувача, хоча з практичної точки зору їх значно більше.

Насправді випадків утрати чинності заповідальним відказом набагато більше: відмова відказоодержувача від заповідального відказу, випадки, коли відказоодержувач не скористався своїм правом витребування виконання заповідального відказу протягом трьох років з моменту прийняття спадщини спадкоємцем, а також втрата відказоодержувачем права на одержання заповідального відказу (як негідним відказоодержувачем).

У зв'язку з тим, що крім обставин, передбачених ст. 1239 ЦК України, інших обставин втрати чинності заповідального відказу немає, виникає необхідність внесення відповідних змін, а саме: «Заповідальний відказ може втрачати чинність в інших випадках, установлених цим Кодексом».

Найчастіше заповідальний відказ застосовують у тих випадках, коли заповідач не бажає передати майно у власність, але й не хоче позбавляти особу права користуватися майном (зазвичай це стосується осіб, які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами або мають проблеми зі здоров'ям).

Спадкоємцю, якому переходить майно, заповідач має право покласти обов'язок надати іншій особі право користуватись ним. Право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном зберігає чинність у разі наступної зміни їхнього власника. Таке право є таким, що не відчужується, не передається й не переходить до спадкоємців відказоодержувача. Право користування житловим будинком, квартирою або іншою будівлею, надане відказоодержувачеві, не є підставою для проживання в них **членів його сім'ї**, якщо в заповіті не зазначено інше.

Спадкоємцеві, на якого покладений заповідальний відказ, зобов'язаний

виконувати його лише в межах реальної вартості майна, що перейшло до нього у спадщину. В тому випадку, коли спадщина була обтяжена боргами й заповідальним відказом, у першу чергу погашаються борги за рахунок спадкового майна, яке за умовами заповіту передане спадкоємцю, який має виконати обов'язок, передбачений заповідальним відказом. Після виплати боргів задовольняються інтереси осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Тільки після виплати боргів та відрахування обов'язкової частки майна, яке залишилось, передається відказоодержувачу. Зазначене положення, яке передбачене у вітчизняному законодавстві, взято з римського права.

Є випадки, за яких обов'язок виконати заповідальний відказ покладається відразу на декількох спадкоємців. У такому разі відповідальність спадкоємців перед відказоодержувачем є пайовою, тобто кожен спадкоємець виконує умови відказу пропорційно його частці у спадщині, якщо заповітом не передбачено інше.

Право відказоодержувача на отримання майна, передбаченого за заповідальним відказом, виникає з часу відкриття спадщини. Однак у разі невиконання спадкоємцями обов'язків з передачі майна чи виконання інших дій відказоодержувачеві останній має право подати позов з вимогою примусового виконання зобов'язання лише після того, як спадкоємець прийме спадщину. До цього моменту право відказоодержувача ще не може вважатися порушеним, отже, право на позов не виникає.

Таким чином, право вимоги щодо виконання заповідального відказу виникає з часу відкриття спадщини, а право на позов для захисту цього права виникає з моменту відмови спадкоємця, який прийняв спадщину, обтяжену заповідальним відказом, виконати це розпорядження. У разі відмови виконати заповідальний відказ відказоодержувач може в межах трирічного строку подати позов до суду.

Як уже зазначалось, право користування житлом за заповідальним відказом невідчужуване й не успадковане. Відказоодержувач не має право вселяти в житло членів своєї сім'ї. В цьому випадку виникає правова колізія: наприклад, відказоодержувачем є жінка, яка має неповнолітню дитину. Згідно з законодавством вселяти в житло членів сім'ї відказоодержувач не може. У такому випадку виникає питання: яким чином вона буде користуватися житлом, не маючи можливості вселитися разом із дитиною.

Відповідно до ст. 29 ЦК України місцем проживання фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає [3]. Також, відповідно до ст. 156 Житлового кодексу (далі – ЖК України) на вселення до батьків їхніх неповнолітніх дітей згоди власника не потрібно [7].

На думку Н.Б. Солтис, норми ст. 156 ЖК України не можуть поширюватися на відносини користування житлом, які виникають із заповідального відказу, тому члени сім'ї відказоодержувача не мають права користування житлом, що є предметом заповідального відказу. Але дитина, як неповнолітня особа, має спеціальний правовий статус – її право на проживання разом зі своїми батьками не може бути обмеженим.

Так, відповідно до ст. ст. 11, 14 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-ІІІ кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них і на піклування батьків. Діти й батьки не повинні розлучатися всупереч їхній волі, за винятком випадків, коли таке розлучення необхідне в інтересах дитини й цього вимагає рішення суду, що набрало законної сили [8].

З огляду на вищезазначене у випадках, коли відказоодержувач набуває право користуватися житлом, він має право вселитись у таке житло разом зі своїми неповнолітніми дітьми. Таке

положення найкращим чином забезпечує інтереси неповнолітніх. Отже, пропонуємо внести такі зміни: «Право користування житловим будинком, квартирою або іншою будівлею, надане відказоодержувачеві, не є підставою для проживання в них членів його сім'ї, крім неповнолітніх дітей, якщо в заповіті не зазначено інше».

Тому важливо, щоби під час складання заповіту, у якому міститься заповідальний відказ, спадкодавець передбачив, яким чином буде здійснюватися користування житлом, а саме: яку частину житла може займати відказоодержувач; оплатність чи безоплатність, строковість чи безстроковість користування житлом; права та обов'язки відказоодержувача, а також можливість вселення членів його сім'ї.

Відповідно до ч. 1 ст. 1238 ЦК України предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини. На підставі цієї статті вважається можливим складення заповіту з установленням заповідального відказу, предметом якого буде житло, що не належить спадкодавцю, а перебуває у власності спадкоємця. Тобто фактично спадкодавець розпоряджається власністю, яка йому не належить, що суперечить правовим засадам права власності. Тому такий заповідальний відказ виходить за межі, встановлені в ЦК України, і, як вважає С.Я. Фурса, може не виконуватися спадкоємцем [9, с. 996]. Таку позицію займають більшість науковців, які досліджують питання заповідального відказу.

Але потрібно зазначити, що під час написання цієї норми законодавець мав на увазі не власність спадкоємця, а можливість заповідача зобов'язати спадкоємця не лише до передання майна, але й до придбання для відказоодержувача будь-яких предметів і надання їх останньому.

Та все ж, аби уникнути подальших правових суперечностей, пропонуємо

уточнити норми ЦК України, обмеживши предмет заповідального відказу майном, яке належало спадкоємцю до часу відкриття спадщини.

Враховуючи те, що заповідальний відказ суттєво обтяжує право власності, спричиняє певні труднощі в користуванні та відчуженні житла, що може сприяти певним зловживанням і порушенням прав набувачів, пропонуємо доповнити норми цивільного законодавства таким положенням: «Право користування житловим будинком, квартирою або іншим житлом, одержане за заповідальним відказом, підлягає державній реєстрації відповідно до закону».

У разі користування житлом відказоодержувач повинен дотримуватися цільового призначення, не провадити будь-якої виробничої діяльності, дотримуватися правил співжиття та добросусідства, а також нести витрати, пов'язані з утриманням житла. Зазвичай право користування житлом має оплатний характер. Оплатність користування житлом складається з таких видів:

- 1) плата за користування житлом за договором найму;
- 2) плата за комунальні послуги;
- 3) витрати, пов'язані з утриманням і ремонтом житла.

Виходячи з того, що право користування житлом, яке виникає з заповідального відказу, є проявом волі спадкодавця, який обдаровує відказоодержувача, надаючи йому лише право на користування майном, то вважається недоречним стягувати плату за проживання, оскільки жодного договору найму між спадкоємцем і відказоодержувачем не укладається. Спадкоємець-власник може лише визначити, яку кімнату у квартирі або будинку займатиме відказоодержувач. Але це не означає, що відказоодержувач повністю звільняється від будь-яких витрат з утримання житла. Це положення повинно слугувати гарантією прав спадкоємців, на яких покладено обов'язок виконання заповідального відказу. Тому в заповіті повинні бути

передбачені положення про порядок користування певним видом майна або нерухомістю, хто в якій частині проживатиме і як здійснюватиметься оплата комунальних та інших послуг. Про зазначені положення нотаріус має повідомити заповідача перед написанням заповіту.

Питання про участь відказоодержувача у витратах, пов'язаних з користуванням житловим приміщенням, викликає дискусії в теорії житлового й цивільного права. Одні автори підкреслюють необхідність несення таких витрат, включаючи комунальні послуги й витрати на ремонт [10]. Інші вчені, ґрунтуючись на розумінні легата, що передбачає, по суті, «обдарування» відказоодержувача, вважають, що всі пов'язані з цим витрати повинен нести спадкоємець [11].

Таким чином, усі витрати, пов'язані з експлуатацією житлового приміщення, спадкоємець і відказоодержувач несуть у рівних частках (комунальні послуги, ремонтні роботи тощо). Також спадкоємець і відказоодержувач можуть скласти договір, за яким проводитимуться витрати на житлове приміщення. Зазначений договір може служити гарантією прав спадкоємців.

Таким чином, пропонуємо вдосконалити вітчизняне законодавство, встановивши, що заповідальний відказ може втрачати чинність в інших випадках, установлених ЦК України, а також визнавши, що право користування житловим будинком, квартирою або іншою будівлею, надане відказоодержувачеві, не є підставою для проживання в них членів його сім'ї, «крім неповнолітніх дітей», якщо в заповіті не зазначено інше. Також, на нашу думку, доцільно обмежити предмет заповідального відказу майном, яке належало спадкоємцю до часу відкриття спадщини.

Отже, заповідальний відказ слугує гарантією для тих родичів чи близьких спадкоємця, які в силу свого віку, життєвих позицій або інших обставин не можуть забезпечити себе житлом чи засобами для існування й у разі

спадкування за заповітом можуть у подальшому втратити успадковане майно, матеріальні цінності та інше, оскільки за заповідальним відказом спадкоємець, який обтяжений ним, не зможе, до прикладу, вигнати з переданого йому в користування приміщення особу, якій воно надане заповідальним відказом, також не зможе його продати чи будь-яким чином відчужити, бо особа буде забезпечена тим майном, яке їй назначено спадкодавцем за заповідальним відказом.

*У статті досліджено один зі спеціальних видів заповідальних розпоряджень заповідача – заповідальний відказ. Визначено, що добре відомий українському законодавству заповідальний відказ широко застосовувався ще в Стародавньому Римі, де мав назву *legatum*.*

Доведено, що заповідальний відказ служить гарантією для тих родичів чи близьких спадкоємця, які в силу свого віку, життєвих позицій або інших обставин не можуть забезпечити себе житлом чи засобами для існування й у разі спадкування за заповітом можуть у подальшому втратити успадковане майно, матеріальні цінності та інше.

Визначено, що до підстав утрати чинності заповідальним відказом належать: відмова відказоодержувача від заповідального відказу; випадки, коли відказоодержувач не скористався своїм правом витребування виконання заповідального відказу протягом трьох років з моменту прийняття спадщини спадкоємцем, а також втрата відказоодержувачем права на одержання заповідального відказу, як негідного відказоодержувача.

Визначено, що спадкоємець, на якого покладений заповідальний відказ, зобов'язаний виконувати його лише в межах реальної вартості майна, що перейшло до нього у спадщину. Спочатку погашаються наявні в заповідача борги, потім

задовольняються інтереси осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Лише після виплати боргів і відрахування обов'язкової частки майно, яке залишилося, передається відказоодержувачу.

Встановлено, що відказоодержувач не має право вселяти в житло членів своєї сім'ї. Проте коли у відказоодержувача є неповнолітні діти, він має право вселитись у таке житло разом зі своїми дітьми. Таке положення найкращим чином забезпечує інтереси неповнолітніх.

Визначено, що предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини. Тобто фактично спадкодавець розпоряджається власністю, яка йому не належить, що суперечить правовим засадам права власності. Тому такий заповідальний відказ виходить за межі, встановлені в Цивільному кодексі України, тому може не виконуватися спадкоємцем.

Також запропоновано норми, які покращать інститут заповідального відказу в Україні.

Ключові слова: спадкування, заповіт, заповідальний відказ, легат, відказоодержувач.

Cherniak O., Kiryk A. Guarantees of the right of heirs when writing a will with testamentary refusal

The article examines one of the special types of testamentary dispositions, testamentary refusal. It is determined that a testament refusal well-known to Ukrainian law was known in Ancient Rome and was called "legatum".

It is proved that a testament refusal serves as a guarantee for those relatives or relatives of the heir who, due to their age, life position or other circumstances, cannot provide themselves with housing or means of subsistence and may inherit property, material values and other.

It is analyzed that the grounds for termination by testament refusal include: the refusal of the recipient from the testament, cases where the recipient did not exercise his right to claim the execution of the testament within three years from the date of acceptance of the inheritance by the heir, as well as the loss by the recipient of the right to receive the testament, as unworthy payee.

It is determined that the heir who is entrusted with the testamentary refusal is obliged to fulfill it only within the real value of the property transferred to him by inheritance. First, the testator's debts are repaid, then reserve portion is deducted, and the remaining property is transferred to the recipient.

It was established that the beneficiary does not have the right to instill members of his family in the housing. However, when there are minor children in the beneficiary, he has the right to move into such housing with his children. Such a provision is in the best interests of minors.

It is determined that the subject of a testament refusal may be the transfer to the consignee of property rights or other property law of a property right or a thing that is included or not part of the inheritance. That is, in fact, the testator disposes of property that does not belong to him, which contradicts the legal basis of the property right. Therefore, such a testament refusal goes beyond the limits established in the Civil Code of Ukraine, therefore, it may not be executed by the heir.

Also, norms are proposed that will improve the inheritance law of Ukraine.

Key words: inheritance, will, testamentary refusal, legatee, consignee.

Література

1. Харитонов Е.О., Голубева Н.Ю. Гражданский кодекс Украины. Научно-практический комментарий. 7-е изд. Харьков: Одиссей, 2010. 1304 с.

2. Слободян С.А. О завещательном отказе. Нотариус. 2008. № 3. С. 6–13.

3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV (дата оновлення: 2 квітня 2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 12.04.2020)

4. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08> (дата звернення: 12.04.2020).

5. Шевчук Л.В. Поняття заповідального відказу. Науковий вісник Чернівецького університету. 1999. Вип. 48. С. 30–34.

6. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. Київ : КНТ, 2007. 288 с.

7. Житловий кодекс Української РСР : Закон України від 30 червня 1983 р. № 5465-X (дата оновлення: 1 січня 2020 р.) URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> (дата звернення: 12.04.2020).

8. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III (дата оновлення: 9 серпня 2019 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 12.04.2020).

9. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України : у 2 т. / О.В. Дзера та ін. ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Т. 11. 1088 с.

10. Бичков А.І. Квартирне питання. Придбання, реалізація та захист права власності на квартиру. Москва : Інфотропик Медіа, 2016. 316 с.

11. Хаскельберг Б.Л. Правовідносини з заповідального відказу і його елементи. Цивілістичні дослідження : Збірник наукових праць пам'яті професора І.В. Федорова / ред. Д.О. Тузова. Вип. 1. Москва : Статут, 2004. С. 87–113.

